

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 1, No.54, Summer 2022

Received: 2021-12-02

Accepted: 2022-02-28

The Policy of Kalb Ali Khan Kangarloo Nakhjavani towards the Government of Agha Mohammad Khan Qajar: From Convergence to Divergence

Fatemeh Jafarniya

Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Payame Noor University, Tehran, Iran

dr.jafarniya@gmail.com

Mohammad Aziznejad

PhD Candidate of the History of Islamic Iran, Tabriz University, Tabriz, Iran

maziznejad63@gmail.com

Abstract

The Kangarloo dynasty was one of the local rulers of the Caucasus region who came to power in Nakhjavan following the death of Nader Shah Afshar. This dynasty belonged to the Ostajloo tribe and Nakhjavan became their residence during the reign of Shah Abbas I Safavid. The Kangarloos were the weak local rulers of the Caucasus, and their territory was constantly invaded by other local rulers because of intra-family rivalry. On the eve of the formation of the Qajar government, the rule of this family was with Kalbali Khan Kangarloo. In this regard, this study aims to investigate the nature of the policies of Kalbali Khan in the face of Khan Qajar in two aspects of convergence and divergence. Two research questions posed in this study are: What were the goals of Kalbali Khan in adopting the policy of accompanying Agha Mohammad Khan? What factors influenced his refusal to continue the

*Corresponding author

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

<http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.131719.2285>

[20.1001.1.20086253.1401.14.2.2.0](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.131719.2285)

policy of integration with the Iranian government? Maintaining the principle of the independent rule of the Kangarloo dynasty with the help of superior power and lack of knowledge about the nature of the new Qajar government formed the basis of his integration relations. In contrast, a relative understanding of the nature of Khan Qajar's political behavior in dealing harshly with the opposition in Qarabagh and Georgia as well as preventing Agha Mohammad Khan from ousting the Kangarloo dynasty paved the way for a change in his position to the new supreme power--the Russians.

Introduction

Nakhjavan in the administrative structure of the Safavid government with the unit of Toman was a function of Biglerbegi Chukhor Saad, which from the reign of Shah Abbas I Safavid, became the residence of the Kangarloo of the Ostajloo tribe. Nakhjavan was ruled by the military commanders of the Kangarloo tribe. From the death of Nader Shah Afshar until the rise of Agha Mohammad Khan Qajar, the main actors in the political developments in the Caucasus were played by local ruling families of Turkmen descent. The Kangarloo dynasty was also one of the local rulers of the Caucasus who, following the death of Nader Shah, established an independent government in their tribal territory in Nakhjavan. But the most important challenge facing the Kangarloo dynasty was the constant rivalry with each other for power in Nakhjavan. This also paved the way for the intervention of local powers. This situation lasted until the reign of Kalbali Khan Kangarloo. His rule coincided with the rise to power of Agha Mohammad Khan Qajar. This study aims to identify the nature of the policies of Kalbali Khan in the face of Khan Qajar in two aspects of convergence and divergence. The following two research questions are posed: What were the goals of Kalbali Khan in adopting the policy of accompanying Agha Mohammad Khan? What factors influenced his refusal to continue the policy of integration with the Iran government? Preserving the rule of the Kangarloo dynasty from the aggression of powerful rulers such as Qarabagh and lack of sufficient knowledge of the nature of the Qajar government formed the basis of his convergent relations with the Qajar government. Kalbali Khan intended to end the permanent interference of local powers in the affairs of Nakhjavan by adopting the policy of the third force. Regarding his refusal to continue with the Qajar government, it seems that Kalbali Khan, by participating in Agha Mohammad Khan's first military operation in the Caucasus, had gained a relative understanding of Qajar Khan's political behavior in dealing with the opposition Khans.

Accordingly, in line with the principle of maintaining an independent rule and preventing the possible removal by Agha Mohammad Khan, he changed the positions of the new superior power in the region, namely the Russians. However, the rapid withdrawal of the Russians from the Caucasus disrupted all his equations, and he himself was removed and imprisoned from ruling Nakhjavan for betraying the Qajar government.

Materials and Methods

The method of data collection in the present study is based on library and documentary studies with the descriptive-analytical method.

Discussion of Results and Conclusions

The Kangarloo was one of the local ruling families of Nakhjavan. The intra-family rivalry was the family's main challenge, paving the way for local powers to intervene. This process continued until the reign of Kalbali Khan Kangarloo. To solve the problem, he turned to policies such as political affiliation with local rulers, the balance of power, and adherence to regional supremacy. The policy of alliance did not guarantee the stability of Kalbali Khan's rule. The emergence of a new power called Agha Mohammad Khan Qajar presented opportunities and challenges to the rule of Kalbali Khan. Maintaining the rule of the Kangarloo dynasty from the aggression of the superior local powers and the existence of a common enemy were the main factors in Khan Nakhjavan's integration policy with the government of Iran.

He followed the supreme power and sent his hostage, declaring his allegiance to Khan Qajar. In line with the policy of confronting the common enemy, Agha Mohammad Khan's support for Kalbali Khan in the invasion of Khan Qarabagh's forces to Nakhjavan was manifested by sending financial and military aid. Another evidence of Khan Nakhjavan's integration policy is the participation of the Kangarloo forces in Agha Mohammad Khan's military operations against the Qarabagh and Georgian Khans. With the arrival of a new superpower called the Russians in the Caucasus, Khan Nakhjavan's convergence policy changed. Kalbali Khan, fully aware of the nature of the Qajar Shah's political behavior and the intensity of the violence in dealing with the opposition, deviated from the policy of supporting the government of Iran. He turned to the Russians to maintain his rule. But the temporary presence of the Russians in the region, on the one hand, prevented the realization of Kalbali Khan's policy as well as revealing his disloyalty to the Iran government. The adoption of this policy led to the intensification of the Qajar Shah, the removal from the rule of Nakhjavan, and his imprisonment.

Keywords:

Agha Mohammad Khan Qajar, Azerbaijan, Caucasus, Kalb Ali Khan Kangarloo, Nakhjavan, Qarabagh.

References

1. Afshar, I. (Ed.). (2004). *Torkaman's tāriḳh-e ālamārā-ye abbāsī*. Tehran: Amirabir Publication.
2. Ahmadi, H. (Ed.). (2004). *Javanšir Garabaghi's tarikh-e Garabag*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
3. Ahmadi, H. (Ed.). (2012). *Garabaghi's tarikh-e Safi*. Tehran: Institute for the Study of Contemporary Iranian History.
4. Aledavood, S. A. (Ed.). (2002). *Khormoji's nozhat al-akhbar*. Tehran: The Islamic Consultative Assembly.
5. Əliyev, Fuad və Mirabdulla Əliyev (2007). *Naxçıvan Xanlığı*. Baki: Şərq-Qərb.
6. Bakikhanov, A. Q. (n.d). *Golestan-e eram*. Tehran: Qoqnous Publication.
7. Berzhe, A. (1866-1868). *Akty sabranie Kavkazkoih Arkheograficheskoih Komissieih*. Tbilisi: (n.p).
8. Bournoutian, G. A. (Ed.). (1998). *Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1797-1889*. Mazda Publication.
9. Butkov, P. G. (1869). *Materialy dlia novoi istorii kavkaza (1722-1803)*. Petersburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii Nauk Publication.
10. Cholokhadze, A (2003). *List of Georgian archives on the history of Iran*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs.
11. Danbali, A (n.p). *Tarikh-e Donbli*. Manuscript of the University of Tehran, No.7568.
12. Eshtehardi, M. H. (n.d). *Tazkereh al-Danabaleh*. Manuscript of the Library of the Parlemt, No.8345.
13. Ishraqi, E. (Ed.). (2005). *Qazi Ahmad Hosseini's khelasat al-tawarikh*. Tehran: Tehran University Press.
14. Kianfar, J. (Ed.). (1999). *Mohammad-Taqi Sepehr's naskh al-tawarikh (Qajar history)*. Tehran: Asatir Publication.
15. Kianfar, J. (Ed.). (2002). *Reza Qoli Khan Hedayat's rouzat al-safaye naseri*. Tehran: Asatir Publication.
16. *Literacy and orders of kings and rulers*. Manuscript of the Library of the Parlemt, No.44695.
17. Minorsky, V. (Ed.). (1956). *Mirza Samia's tadkerat al-moluk*. Translated by Masoud Rajabnia. Tehran: Zavvar Publication.

18. Mirzə Adigözəl bəy (2006). *Qarabağnamələr*. Bakı: Şərq-Qərb.
19. Mohadeth, M. H. (Ed.). (1983). *Tarikh-e Kizilbashan*. Tehran: Behnam Publication.
20. Nafisi, S. (Ed.). (1990). *Mousavi Nami Esfahani's tarikh-e giti gosha*. Tehran: Eghbal Publication.
21. Nasiri, M. R., & Hanehda, K. (Eds.). (1995). *Khorshah Ibn Ghobad Hosseini's tarikh-e Elchiy-e Nizam Shah*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
22. Naxçıvan Sancağının müfəssəl dəftəri (2001). *Araşdırma Hüsameddin Məmmədov*. Bakı: Elm Publication.
23. Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan (2011). *Başbakanlık devlet arşivleri*. İstanbul: Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 117.
24. Osmanlı Belgelerinde Karabağ (2009). *Başbakanlık devlet arşivleri*. İstanbul: Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
25. Piriye, V. (2006). *Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası*. Bakı: Müəllim Nəşriyyatı.
26. Qarayev, E. (2010). *İrəvan Xanlığı (1747-1828)*. Bakı: Avropa Nəşriyyatı.
27. Qazi Tabatabai, H. (Ed.). (1972). *Danbali's tajrobat al-ahrar va tasliyat al-abrar*. Tabriz: Institute of Iranian History and Culture.
28. Quliyev, M. (2013). *Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri*. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat.
29. Rahimlou, Y. (Ed.). (1993). *Alqab va mavajeb-e dər-ye salatin-e Savafi-ye*. Mashhad: Ferdowsi University Press.
30. Ramian, M., & Shahriyar Afshar, P. (Eds.). (1967). *Mirza Rashid Adib Al-Shoara's tarikh-e Afshar*. Tabriz: Shafaq Publication.
31. Shopen, I. (1852). *Istoricheskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epohu eya prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii*. Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
32. Soheili Khansari, A. (Ed.). (1939). *Zeyl-e tārīkh-e ālamārā-ye abbāsī*. Tehran: Islamic Printing House.
33. Sumer, F. (1993). *The role of Anatolian Turks in the formation and development of the Safavid state*. Translated by Ehsan Ishraqi and Mohammad Taghi Emami Khoei. Tehran: Gostare Publication.
34. Tabatabai Majd, Gh. (Ed.). (1993). *Sarvi's tarikh-e mohammadi*. Tehran: Amirkabir Publication.
35. Umudoğlu (2004). *Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübariz (1801-1828)*. Bakı: (n.p).
36. Zargarinejad, Gh. H. (Ed.). (2011). *Danbali's ma'aser-e soltaniyeh*. Tehran: Iran Newspaper.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره دوم (پیاپی ۵۴)، تابستان ۱۴۰۱، ص ۱۹ - ۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۹/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۹

سیاست کلبعلی خان کنگرلو نخجوانی در قبال حکومت آقامحمدخان قاجار (از هم‌گرایی تا واگرایی)

فاطمه جعفرنیا*، استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
dr.jafariya@gmail.com
محمد عزیزنژاد، دانش‌آموخته دکتری تاریخ مطالعات ایران اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
maziznejad63@gmail.com

چکیده

خاندان کنگرلو از حکمرانان محلی منطقه قفقاز بودند که متعاقب مرگ نادرشاه افشار در نخجوان قدرت یافتند. این خاندان تیره‌ای از ایل استاجلو بود و نخجوان از دوره حکمرانی شاه‌عباس اول صفوی، به یورت و مسکن آنان تبدیل شد. کنگرلوها جزء حکمرانان محلی ضعیف قفقاز محسوب می‌شدند و قلمرو آنان پیوسته به سبب نزاع و رقابت درون‌خاندانی، مورد مداخله و تجاوز دیگر حکام محلی قرار می‌گرفت. در آستانه تشکیل دولت قاجار، حکمرانی این خاندان با کلبعلی خان کنگرلو نخجوانی (حک: ۱۲۰۲-۱۲۱۱ق. ۱۷۸۸-۱۷۹۷م.) بود. این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤالات است: کلبعلی خان کنگرلو از اتخاذ سیاست همراهی با آقامحمدخان قاجار چه اهدافی داشت؟ چه عواملی در امتناع او از ادامه سیاست هم‌گرایی با حکومت ایران تأثیرگذار بود؟ این پژوهش بر آن است تا با تکیه بر نسخ خطی فارسی، اسناد آرشیو چاپی عثمانی و منابع تاریخ‌نگاری ایرانی و روسی، با روش توصیفی-تحلیلی، موضوع مدنظر را واکاوی کند. بررسی مواضع کلبعلی خان کنگرلو در برخورد با آقامحمدخان قاجار و شناخت سیاست‌های او در مناسبات با حکومت جدید قاجار از مسائل این تحقیق است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که حفظ اصل حکمرانی مستقل خاندان کنگرلو، به مدد قدرت برتر و نداشتن شناخت از ماهیت حکومت جدید قاجار، اساس مناسبات هم‌گرایی او را تشکیل می‌داد. در مقابل، شناخت نسبی از سرشت رفتار سیاسی خان قاجار در برخورد خشن با مخالفان در قراباغ و گرجستان و پیشگیری از حذف حکمرانی خاندان کنگرلو از سوی آقامحمدخان قاجار، زمینه تغییر موضع او به قدرت برتر جدید یعنی روس‌ها را فراهم آورد.

واژه‌های کلیدی: آقامحمدخان قاجار، آذربایجان، قفقاز، کلبعلی خان کنگرلو، نخجوان، قراباغ.

* نویسنده مسئول

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

 <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.131719.2285>

 [20.1001.1.20086253.1401.14.2.2.0](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.131719.2285)

۱. مقدمه

مقارن با تشکیل حکومت جدید ایران از سوی آقامحمدخان قاجار بود. مسئله اصلی این پژوهش، شناسایی ماهیت و رویکرد سیاست‌های کلبعلی‌خان کنگرلو در مواجهه با آقامحمدخان قاجار در دو وجه هم‌گرایی و واگرایی است.

این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤالات است: کلبعلی‌خان کنگرلو از اتخاذ سیاست همراهی با آقامحمدخان قاجار چه اهدافی را دنبال می‌کرد؟ چه عواملی در امتناع او از ادامه سیاست هم‌گرایی با حکومت ایران تأثیرگذار بود؟ براساس این پژوهش، حفظ اصل حکمرانی خاندان کنگرلو از گزند و تعرض خوانین قدرتمند محلی چون قراباغ و نداشتن شناخت کافی از ماهیت حکومت جدید قاجار، اساس مناسبات هم‌گرایی او با حکومت قاجار را تشکیل می‌داد. به عبارت دیگر کلبعلی‌خان در نظر داشت با اتخاذ سیاست نیروی سوم و با حمایت قدرت برتر جدید، به مداخله همیشگی قدرت‌های محلی در امور داخلی نخبوان خاتمه دهد و اساس حکمرانی مستقل خود را تداوم بخشد. درباره امتناع او از ادامه همراهی با حکومت قاجار، به نظر می‌رسد کلبعلی‌خان با مشارکت در عملیات نظامی نخست آقامحمدخان در قفقاز، به شناخت نسبی از ماهیت و رفتار سیاسی خان قاجار در برخورد با خوانین مخالف چون قراباغ و گرجستان رسیده بود؛ زیرا سیاست هراس‌افکنی، غارت منطقه، حذف و ادغام حکومت‌های محلی در قلمرو حکومت واحد متمرکز، هدف لشکرکشی خان قاجار به قفقاز بود. بر این اساس در راستای اصل حفظ حکمرانی مستقل و پیشگیری از حذف احتمالی از جانب آقامحمدخان، با تغییر مواضع، رو به قدرت برتر جدید منطقه یعنی روس‌ها آورد. لیکن خروج سریع روس‌ها از حوزه قفقاز، تمام معادلات و محاسبات او را برهم زد و خود نیز به جرم خیانت به دولت قاجار، از

نخبوان در ساختار اداری و دیوانی حکومت صفوی با واحد تومان، تابع بیگلربیگی چخورسعد بود. این واحد اداری و دیوانی از دوره حکمرانی شاه‌عباس اول صفوی، به یورت و مسکن طایفه کنگرلو از تیره ایل استاجلو تبدیل شد. اداره و حکمرانی تومان نخبوان نیز با امرای نظامی طایفه کنگرلو بود. از مرگ نادرشاه افشار تا ظهور آقامحمدخان قاجار، در غیاب حکومت متمرکز در ایران، بازیگران اصلی صحنه تحولات سیاسی-نظامی قفقاز و آذربایجان را خاندان‌های حکومتگر محلی با خاستگاه ایلات ترکمان ایفا می‌کردند. خاندان کنگرلو با خاستگاه ترکمانی نیز جزء حکمرانان محلی قفقاز بودند که متعاقب مرگ نادرشاه، در یورت و ملک قبیله‌ای خود در نخبوان، حکومت تشکیل دادند. به این‌گونه املاک و مناصب اداری و دیوانی تحت تصدی آنان در نخبوان، در دوره ضعف اقتدار حکمرانی دولت افشار، به حوزه حکومت موروثی و مستقل خاندان کنگرلو مبدل شد؛ اما مهم‌ترین چالش فراروی حکمرانی خاندان کنگرلو، نزاع و رقابت درون خاندانی مستمر با همدیگر بر سر تصاحب قدرت نخبوان بود. به‌واقع این وجه غالب ویژگی خاندان کنگرلو، به ضعف اساسی آنان بر سر راه حکمرانی پایدار این خاندان تبدیل شده بود؛ به‌طوری که این امر، زمینه را برای مداخله قدرت‌های محلی نیز فراهم می‌کرد. این وضع، یعنی نزاع و کشمکش داخلی خاندان کنگرلو و به‌تبع آن مداخله خوانین هم‌جوار در امور داخلی نخبوان تا حکمرانی کلبعلی‌خان کنگرلو به سال ۱۲۰۲ق. ۱۷۸۸م. جریان داشت. با تصاحب اقتدار حکمرانی نخبوان از سوی کلبعلی‌خان (حک: ۱۲۰۲-۱۲۱۱ق. ۱۷۸۸-۱۷۹۷م.)، تا حدودی به این وضع خاتمه داده شد. حکومت او

حکمرانی نخجوان عزل و زندانی شد.

اساس منابع این پژوهش را مجموعه‌ی نسخ خطی چاپ‌نشده با عنوان *سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام*، کتاب‌های چاپی اسناد آرشیوی عثمانی با عنوان *نخجوان در اسناد آرشیو عثمانی، قراباغ در اسناد عثمانی و اسناد آرشیوی درباره‌ی مناسبات خوانین ترک آذربایجان با دولت عثمانی* تشکیل می‌دهد. در کنار این اسناد به فراخور نیاز از منابع تاریخی ایرانی، تاریخ محلی قراباغ و منابع روسی نیز استفاده شده است. مجموعه‌ی نسخ خطی با عنوان *سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام*، عمدتاً حاوی نامه‌ها و فرامین شاهان قاجار به خاندان کنگرلوست. در این مجموعه سه نامه از آقامحمدخان قاجار، با موضوع کمک به خان نخجوان در مقابل تهاجم قوای قراباغ به کلبعلی‌خان کنگرلو و حسین‌قلی‌خان دنبلی، حاکم تبریز، صادر شده است. این نامه‌ها به روشن شدن و فهم رویداد تاریخی تهاجم قوای قراباغی به نخجوان و واکنش آقامحمدخان قاجار کمک زیادی می‌کند. در ضمن فرمان‌هایی از کریم‌خان زند به خاندان کنگرلو نیز وجود دارد که حاکی از اعمال نفوذ خان زند در امور داخلی نخجوان است.

کتاب‌های چاپی اسناد آرشیو عثمانی، به‌ویژه نخجوان و قراباغ، مشتمل بر نامه‌هایی است از خوانین قراباغ به دولت عثمانی و گزارش‌هایی از پاشاهای عثمانی راجع به تحولات داخلی نخجوان و دخالت خوانین قراباغ، خوی، ایروان و گرجستان در امور داخلی نخجوان. کتاب *فهرست اسناد آرشیوهای گرجستان درباره‌ی تاریخ ایران* از الکساندر چولوخادزه نیز، در شناخت روند دقیق مناسبات خاندان کنگرلو و حکومت قاجار حائز اهمیت است. در این کتاب، فرامینی از آقامحمدخان قاجار با موضوع عزل و نصب و رسیدگی به امور داخلی نخجوان موجود است. منابع تاریخ‌نگاری روسی و قراباغ‌نامه،

به‌خصوص گزارش‌های تاریخی بوتکوف و میرزا جمال جوانشیر قراباغی به‌لحاظ روشن کردن مواضع کلبعلی‌خان کنگرلو در قبال تهاجم روس‌ها و چگونگی عزل خان نخجوان اهمیت بسزایی در این پژوهش دارد. شیوه‌گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و با روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

کتاب *حکومت‌های محلی قفقاز در عصر قاجار* از علی پورصفر، آگاهی‌هایی فراتر از معرفی مختصر از روند شکل‌گیری حکومت محلی نخجوان و نحوه‌ی مناسبات کلبعلی‌خان کنگرلو با آقامحمدخان قاجار ارائه نمی‌دهد، صرفاً با عنایت به داده‌های قاجاری، از خشم خان قاجار و عزل او سخن رانده است. بررسی مواضع و مناسبات، *خان‌نشین‌های قراباغ، ایروان و نخجوان در قبال سیاست دولت‌های عثمانی، روسیه و ایران*، رساله‌ی دکتری میر صمد موسوی (۱۳۹۳)، تا حدودی مسئله‌ی مناسبات و رویکرد کلبعلی‌خان با آقامحمدخان قاجار را به شکل کلی و از نگاه محققان آذربایجانی بررسی کرده است. مطالب عمده‌ی پژوهشگر مزبور درباره‌ی خان نخجوان و آقامحمدخان قاجار، مأخوذ از کتاب تألیفی *نخجوان خانلیغی*، فؤاد علی‌یف و میر عبدالله علی‌یف است. به مسئله‌ی تهاجم قوای قراباغ به نخجوان و اثر این پدیده‌ی تاریخی در اتخاذ رویکرد هم‌گرایی کلبعلی‌خان و همکاری با خان قاجار اشاره نکرده و تنها درباره‌ی عزل کلبعلی‌خان از جانب آقامحمدخان قاجار بحث کرده است.

در کشور جمهوری آذربایجان، پژوهش‌های زیادی درباره‌ی خان‌نشین نخجوان انجام شده است. نخستین تک‌نگاری را فؤاد علی‌یف و میر عبدالله علی‌یف با عنوان *نخجوان خانلیغی* (۲۰۰۷م.) انجام

همان: ۴۵). در دوره حکمرانی شاه‌طهماسب اول، حکمرانی ایالت چخورسعد ایروان، با سران و امرای استاجلو بود (همان: ۴۶؛ الحسینی قمی، ۱۳۸۳: ۴۰۳/۱؛ الحسینی، ۱۳۷۹: ۸۹)؛ در ضمن، اکثر مناصب و مشاغل مهم دولت در دست امرای این قبایل بود.

شاه‌عباس اول صفوی پس از تصرف قلعه ایروان (۱۰۱۳ق./۱۶۰۴م.)، «الکای نخجوان را به مقصود سلطان کنگرلو» واگذار کرد (ترکمان، ۱۳۸۲: ۶۵۶/۲). در واقع این سیاست شاه‌عباس با اعطای زمین در شکل آلکا، تیول و حکمرانی مناطق حوزه قفقاز، به امرای وفادار و قبایل ترکمان، با هدف حفظ و حراست از مرز و سرحداتی دولت صفوی، به تدریج به ظهور خاندان‌های حکومتگر محلی با خاستگاه قزلباش-ترکمانی منجر شد (عزیزنژاد، ۱۳۹۵: ۲). ظهور خاندان حکومتگر محلی کنگرلو نیز محصول همین سیاست‌گذاری حکومت صفوی بود. به احتمال زیاد مقصود سلطان کنگرلو را باید جد خاندان کنگرلو و بانی حکومت این خاندان به حساب آورد و استقرار این طایفه در نخجوان نیز از همین دوره تاریخی رقم می‌خورد. این فرد دو بار، طی سال‌های ۱۰۴۶ق./۱۶۳۷م. و ۱۰۵۱ق./۱۶۴۲م. به عنوان ایلچی از سوی شاه‌عباس اول به دربار عثمانی مأمور شد (محمدیوسف، ۱۳۱۷: ۱۹۳ و ۲۴۰). به این گونه از زمان دولت صفوی، نخجوان به تدریج به یورت و مسکن دائمی طایفه کنگرلو تبدیل شد.

میرزا علی‌نقی نصیر اردوبادی، عنوان و القاب رسمی حاکم تومان نخجوان را «ایالت و شوکت‌پناه حشمت و جلالت دستگاه عالیجاه، نظاماً للایاله والشوکه والحشمه والجلاله والاقیان فلان خان» آورده است که صاحب هشتصد و سی و دو نفر ملازمان بودند (۱۳۷۱: ۷۵). به گزارش منابع عصر صفویه در

داده‌اند. نویسندگان این پژوهش با تکیه بر منابع و اسناد روسی و گرجی، مطالب نو و بدیعی را استخراج می‌کنند و در اختیار خوانندگان قرار می‌دهند که در منابع تاریخ‌نگاری ایران وجود ندارد. از ضعف‌های این کتاب، استفاده نکردن از منابع و اسناد ایرانی و عثمانی و بررسی نکردن علل و زمینه‌های گرایش سیاست ایران‌گرایی خان نخجوان است. تحقیق اسماعیل حاجی‌یف با عنوان *نخجوان خانلیگی (۲۰۰۹م.)*، یافته‌های جدیدی از مناسبات کلبعلی‌خان با آقامحمدخان قاجار ارائه نکرده است؛ در واقع، مبنای تحقیق او نیز همان کتاب فؤاد علی‌یف و میر عبدالله علی‌یف است. کتاب موسی قلی‌یف با عنوان *مواضع و علایق خان‌نشین نخجوان در اوضاع سیاسی-نظامی قفقاز (۲۰۱۳م.)*، به لحاظ اتکا بر منابع اسنادی چاپی و غیر چاپی شایسته اعتناست. او روند تحولات نخجوان در دوره حکمرانی کلبعلی‌خان کنگرلو را براساس اسناد نگریسته است. نداشتن ترتیب زمانی، انسجام‌نداشتن مطالب و توالی حکمرانی خاندان کنگرلو از ضعف‌های اساسی این تحقیق است.

۳. درآمدی بر پیشینه خاندان کنگرلو

کنگرلوها از اوبه‌های مهم اویماق استاجلو بودند (سومر، ۱۳۷۱: ۱۹۷) و در دوره صفویه نیز در سلک امرای استاجلو قرار داشتند (ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۹۹/۱). استاجلوها از ایلات بزرگ قزلباش ترکمان بودند که در تأسیس حکومت صفوی سهم مهمی داشتند و به فراخور نقش و نفوذشان در دستگاه دولت صفوی، صاحب امتیازهای متعددی شدند (تاریخ قزلباشان، ۱۳۶۱: ۴۵-۴۸). یورت و خاستگاه اولیه استاجلوها در حوالی ارزنجان آناتولی بود که بعدها با پیوستن به جنبش صفویه، به داخل قلمرو ایران کوچ کردند

اهالی ولایت نخجوان مبنی بر نصب شیخ الاسلام جدید، نام برخی از نواحی نخجوان چون اردوباد، آزادجیران، اکلیس (دره آلاگیس)، شروط (شُروط) و قیانات آمده است (سواد فرامین سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۲۰).

از لحاظ موقعیت جغرافیایی، تومان نخجوان در ساحل چپ رود ارس و در نقطه مقابل آن در ساحل راست رود ارس، قلعه عباس آباد قرار داشت (تذکره الملوک، ۱۳۳۴: ۱۹۴). محدوده و قلمرو حکمرانی خاندان کنگرلو در زمان خان نشینی نخجوان (۱۲۴۴-۱۱۶۰ ق. / ۱۷۴۷-۱۸۲۸ م.)، اراضی بین رشته کوه های زنگه زور تا موازات رود ارس را در بر می گرفت. محدوده حکمرانی این خاندان با خوانین قراباغ (خاندان جوانشیر)، قراداغ (خاندان نصیری)، خوی و تبریز (خاندان دنبلی)، ماکو (خاندان بیات) و ایروان (خاندان قاجار) هم جوار بود (Piriye, 2006: 42).

قلمرو خاندان کنگرلو به سبب ضعف و نزاع درون خاندانی، همواره مورد تعرض و دستخوش دیگر خاندان های مقتدر هم جوار قرار می گرفت. خاندان حکومتگر جوانشیر قراباغی از محالات زنگه زور نواحی چون قپان، مقری، طاطیف و سیسیان را از قلمرو حکمرانی خاندان کنگرلو منفک و به حوزه حکمرانی خود افزودند (باکیخانوف، ۱۳۸۳: ۱۸۳؛ جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۸۹؛ قراباغی، ۱۳۹۰: ۱۶۶؛ رضاقلی بیگ، ۱۳۸۴: ۵۴)؛ از این رو حجم محدوده حکمرانی نخجوان نسبت به دفتر مفصل سنجاق نخجوان سال ۱۱۴۰ ق. / ۱۷۲۷ م. کاهش یافته بود. محمدصادق خان زند در فرمان سال ۱۱۸۵ ق. / ۱۷۷۱ م. به حاجی علی قلی خان کنگرلو، محدوده حکمرانی او را محال نخجوان، اردوباد، سیسجان (سیسیان)، قپان و مقری آورده است (سواد فرامین سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۳۴). در آستانه ظهور آقامحمدخان قاجار

این دوره، دو تن از خاندان کنگرلو منصب خلیفه الخلفایی* را بر عهده داشتند. مقصود سلطان کنگرلو در زمان حکمرانی شاه عباس اول (محمدیوسف، ۱۳۱۷: ۱۹۲) و محمدرضاخان کنگرلو حاکم نخجوان نیز دومین خلیفه الخلفا در دوره شاه سلطان حسین صفوی بود که لقب عالیجاه داشت (نصیری اردوبادی، ۱۳۷۱: ۳۵). گفتنی است که لقب عالیجاه خاص چهارده نفر از عالی ترین ارباب مناصب حکومت صفوی بود (تذکره الملوک، ۱۳۳۴: ۸۱).

اساساً در اسناد و متون تاریخی، نخجوان در ساختار نظام اداری و دیوانی دوره صفوی با واحد «تومان» و «الکا» ثبت شده است. این واحد اداری تابع بیگلربیگی ایالت چخورسعد ایروان قرار داشت (نصیری اردوبادی، ۱۳۷۱: ۷۵؛ ترکمان، ۱۳۸۲: ۲۶/۲؛ سواد فرمان سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۲۶ و ۳۵-۳۸؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۱۲۹/۱).

مفصل ترین گزارش از حدود و ساختار اداری-دیوانی نخجوان را عثمانی ها در سال ۱۱۴۰ ق. / ۱۷۲۷ م. با عنوان دفتر مفصل سنجاق نخجوان ثبت کرده اند. طبق این دفتر، سنجاق نخجوان از چهارده نواحی با اسامی نخجوان، الینجق، سایر موازی، دره شاهبوز، ملوک ارسلان، موازی خاتون، قراباغ، قشلاقات، دره شام، آزاد جیران، شُروط، دره نورگوت، سیسیان و دره الاگیس تشکیل شده بود. شهر نخجوان نیز مرکز سنجاق بود (Naxçivan Sancağının müfəssəl 8: 2001). در نامه شیخ الاسلام شاه سلطان حسین صفوی به سال ۱۱۰۸ ق. / ۱۶۹۷ م. به

(* شغل خلیفه الخلفایی به منزله دفترخانه ای برای انجام امور صوفیه بود. خلیفه الخلفا به واقع نایب و استاد شاه بود و نمایندگانی به ایالات می فرستاد. چون صوفیان بیشتر قزلباش از طایفه ترک بودند، خلیفه الخلفا از فردی در میان قبایل و ایلات انتخاب می شد (تذکره الملوک، ۱۳۳۴: ۱۰۴).

تمکین نکردن از آزادخان افغان حاکم آذربایجان، از حکمرانی نخجوان حذف شد و جای او را برادرش مقصودسلطان کنگرلو گرفت (قرباغی، ۱۳۹۰: ۱۳۵-۱۳۶؛ افشار، ۱۳۴۵: ۱۱۴).

اوضاع سیاسی حکمرانی خاندان کنگرلو از مرگ حیدرقلی خان کنگرلو (۱۱۶۲ق. / ۱۷۴۹م.) تا حکمرانی کلبعلی خان به سال ۱۲۰۲ق. / ۱۷۸۸م. دوره آشفته و ناآرامی است. طی این مدت، حکومت محلی نخجوان ثبات سیاسی نداشت. به علت رقابت و نزاع درون خاندانی، قدرت به سرعت بین افراد مدعی کنگرلوها، دست به دست می‌شد و هر کدام از افراد مدعی نیز برای حذف یکدیگر و تصاحب قدرت به یکی از خوانین خوی، ایروان، قرباغ و والی گرجستان متکی بودند (Osmanli arşiv belgelerinde Nahçıvan, c.II, 1993: belgeleri, 92-93, 95-99; nr.765). این امر به وضوح در فرامین خاندان زند، در نصب و عزل پیاپی حکمرانان نخجوان نیز مشهود است (سواد فرامین سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۲۵-۳۳).

خاندان کنگرلو در قیاس با دیگر خاندان‌های حکومتگر محلی قفقاز، با حکومت زندیه همراهی می‌کرد و تبعیت بیشتری از خود نشان می‌داد. ضعف قدرت نظامی، اختلاف‌های داخلی و تهدید قلمرو آنان از سوی دیگر رقبای محلی، در گرایش آنان به دولت زندیه برای حفظ حکومتشان بی‌تأثیر نبود. کریم‌خان زند (حک: ۱۱۶۳-۱۱۹۳ق. / ۱۷۵۰-۱۷۷۹م.) در عملیات نظامی خود به منطقه آذربایجان (۱۱۷۵ق. / ۱۷۶۱م.)، از خاندان کنگرلو نخجوانی، حاجی خان کنگرلو را برای تضمین وفاداری و اطاعت از حکومت زند، به گرو به شیراز برد (موسوی‌نامی، ۱۳۸۰: ۱۱۳-۱۱۴؛ حقایق‌نگار خورموجی، ۱۳۸۰: ۴۶۱). در واقع مقصودسلطان کنگرلو حاکم نخجوان،

نیز این ولایت عبارت بود از نواحی نخجوان، الینجق، موازی خاتون، دره الاگیس، آزادجیران و اردوباد (Umudoğlu, 2004: 6). با این حال، حکمرانی این خاندان با فراز و نشیب زیادی تا اشغال نخجوان از سوی روس‌ها در دوره قاجار تداوم داشت.

۴. چالش‌های حکمرانی خاندان کنگرلو و کلبعلی خان پیش از قدرت یابی آقامحمدخان قاجار

مرگ نادرشاه افشار و خروج قوای ایران از قفقاز سبب شد تا «در هر مملکتی صاحب حشمتی دم از استقلال بزند و به اطاعت دیگری گردن نهد» (باکیخانوف، ۱۳۸۳: ۱۸۲). این ضعف حاکمیت مرکزی ایران و مداخله نکردن دول عثمانی و روس در حوزه قفقاز، فرصتی مهیا کرد تا نیروهای گریز از مرکز چون سران و امرای نظامی ایلات با تکیه بر قدرت مالی و نظامی پایگاه ایلاتی‌شان، حکومت‌های محلی مستقلی را با میزان پایینی از وابستگی به دول افشار و زندیه شکل دهند (عزیزنژاد و دیگران، ۱۳۹۴-۱۳۹۵: ۱۸۸).

حیدرقلی خان نخجوانی (حک: ۱۱۶۰ - ۱۱۶۲ق. / ۱۷۴۷-۱۷۴۹م.) رئیس طایفه کنگرلو به سان دیگر رؤسای قبایل ترکمان، از این وضع بهره برد و به پشتوانه نیروی قبایلی، حکومت محلی خاندان کنگرلو را در نخجوان پایه‌ریزی کرد (همان‌جا). او برای حفظ حکمرانی خود از گزند دیگر قدرت‌های محلی با پناه‌علی خان جوانشیر (حک: ۱۱۶۱- ۱۱۷۶ق. / ۱۷۴۸-۱۷۶۲م.)، بانی حکومت محلی قرباغ، ارتباط سیاسی و نظامی برقرار کرد. حیدرقلی خان کنگرلو به نوعی تحت نفوذ و تابع سیاست خان قرباغ بود و با خان قرباغ علیه دشمنان مشترک همکاری نزدیک داشت (قرباغی، ۱۳۹۰: ۱۶۴ و ۱۷۰؛ رضاقلی بیگ، ۱۳۸۴: ۵۳)؛ اما عاقبت به علت

آذربایجان، قواعد ملوک الطوائف پدیدار و هریک از خوانین و امرا در مکامن محکمه و معاقل منیعه، به استقلال و استبداد، حکمدار و صاحب اختیار شدند (۱۳۵۰: ۲۰۹/۲).

نزاع و رقابت دائمی بین خاندان کنگرلو امری رایج بود؛ چنانچه عباس‌قلی خان و جعفرقلی خان از افراد خاندان کنگرلو، برای غلبه بر یکدیگر، رو به جلب حمایت خوانین هم‌جوار قراباغ، خوی، ایروان و گرجستان آوردند و پای این بازیگران محلی را به صحنه تحولات سیاسی نخجوان باز کردند. به این‌گونه، نخجوان به کانون کشمکش و رویارویی خوانین منطقه تبدیل شد (Qarayev, 2010: 75-76). حتی این مسئله در گزارش پاشاهای سرحد عثمانی به مقامات دولت متبوع خود، بازتاب زیادی داشت. انتقال و جابه‌جایی قدرت در تحولات داخلی نخجوان به قدری سریع بود که خود پاشاهای هم‌جوار با نخجوان در ارائه گزارش به دربار عثمانی نمی‌توانست حاکم واقعی نخجوان را ثبت کند؛ حتی دولت عثمانی نیز در ارسال نامه همراه با هدایا به حکام و خوانین آذربایجان و قفقاز، نام حاکم نخجوان را درج نمی‌کرد (Osmanli belgelerinde Karabağ, 2009: 114,125,137).

حامی اصلی عباس‌قلی خان کنگرلو، ابراهیم خلیل خان جوانشیر (حک: ۱۱۷۶-۱۲۲۱ق. / ۱۷۶۲-۱۸۰۶م.) حاکم قراباغ بود و در مقابل خوانین خوی، ایروان و گرجستان برای مقابله با توسعه‌طلبی و نفوذ خان قراباغ در نخجوان، از رقیب او جعفرقلی خان کنگرلو حمایت می‌کردند (Osmanli arşiv belgelerinde Nahçıvan, 2011: 97,99). خاندان جوانشیر قراباغی در قیاس با دیگر قدرت‌های محلی، نفوذ بیشتری بر نخجوان داشتند. حتی در سال ۱۱۹۶ق. / ۱۷۸۱م. در نزاع بین ابراهیم‌خان جوانشیر و احمدخان دنبلی خوی

رقیب ایلی خود را به دولت زند گرو داده بود؛ زیرا خان زند طی فرمانی به سال ۱۱۷۷ق. / ۱۷۶۴م. مقصودسلطان را از توقیف و مصادره اموال حاجی‌خان و ایجاد مزاحمت برای خانواده او منع کرد و او را هم به حضور فراخواند (چولوخادزه، ۱۳۸۱: ۷۴-۷۵).

وجود فرمان‌های متعدد از جانب کریم‌خان زند به ولایت نخجوان با اعطای مناصب حکمرانی، وکالت کل قبیله کنگرلو، رتبه ریش‌سفیدی قبایل، تعیین منشی، وزیر، کلانتر و وکیل مالیات نخجوان حاکی از وابستگی خاندان کنگرلو به دولت زندیه است (همان: ۷۳-۸۰)؛ همچنین بیانگر آن است که امور داخلی نخجوان، عزل و نصب مناصب و رسیدگی به امور داخلی، به فرمان کریم‌خان زند رقم می‌خورد. چنانچه حکومت زند طی فرامینی افراد متعددی از خاندان کنگرلو را چون محمدرحیم‌خان (سال ۱۱۸۰ق. / ۱۷۶۷م.)، شکرالله‌خان (سال ۱۱۸۲ق. / ۱۷۶۸م.)، حاجی علی‌قلی‌خان (سال ۱۱۸۴ق. / ۱۷۷۰) و ولی‌قلی‌خان (سال ۱۱۸۵ق. / ۱۷۷۱م.) به حکمرانی نخجوان منصوب کرد (سواد فرامین سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۲۵-۳۵).

به هر حال خاندان حکومتگر محلی کنگرلو جزء حکومت‌های محلی ضعیف قفقاز و موجودیت و بقای سیاسی آنان وابسته به حمایت کریم‌خان زند بود. حمایت‌های سیاسی حکومت زندیه، ضامن حیات سیاسی خاندان کنگرلو از تعرض دیگر قدرت‌های محلی بود. اما مرگ کریم‌خان زند (۱۱۹۳ق. / ۱۷۷۹م.) و متعاقب آن ضعف حاکمیت زندیه، مجدداً نزاع درون‌خاندانی کنگرلو را برای تصاحب حکمرانی نخجوان شعله‌ور و عرصه را برای مداخله قوای خوانین هم‌جوار میسر کرد. به نوشته دنبلی: «روزگار زندگانی کریم‌خان به سرآمد؛ چنان‌که مطیعه عمر فرمانروایان دیگر به سرآمد. بعد از او در

(حک: ۱۱۷۶-۱۲۰۰ق. ۱۷۶۲-۱۷۸۶م.)، شکرالله‌خان کنگرلو نخجوانی در تهاجم قوای خان قراباغ به ناحیه چورس از توابع خوی، همکاری به عمل آورد و حتی جاننش را نیز در این راه از دست داد (Osmanli belgelerinde Karabağ, 2009: 97-98).

در سال ۱۲۰۱ق. / ۱۷۸۷م.، ابراهیم‌خان جوانشیر در حمایت از عباس‌قلی‌خان کنگرلو، قوای ائتلافی خوانین گرجی و ایروان را دفع کرد. در گزارش خان قراباغ به مقامات عثمانی در این باره آمده است: «اراکلی‌خان با قوای کثیر از گرجیه و اروسیه وارد ایروان شد و چون اهالی ایروان تابع کفره گرجیه‌اند با او متفق شدند و با قوای هشت‌هزار نفری از گرجی، روسی و ایروانی به بلده نخجوان هجوم بردند؛ اما خداوند لایزال، عساگر اسلام را نصرت بخشید و به شکست و انهزام قوای کفره منجر شد» (Osmanli arşiv belgelerinde Nahçıvan, 2011: 92-93,95; belgeleri, 1993: c.II (nr.765), 78,82 حتی محمدخان قاجار حاکم ایروان، در پاسخ به نامه پاشای بایزید (سال ۱۲۰۲ق. / ۱۷۸۷م.) مبنی بر سازش با ابراهیم‌خان جوانشیر، شرط مصالحه با خان قراباغ را به رسمیت شناختن جعفرقلی‌خان کنگرلو، به‌عنوان حاکم نخجوان و حمایت‌نکردن خان قراباغ از عباس‌قلی‌خان کنگرلو اعلام کرد (Osmanli arşiv belgelerinde Nahçıvan, 2011: 97,99; belgeleri, 1993: c.II (nr.765), 86). کلبعلی‌خان نخجوانی از کشاکش قدرت آن دو در نخجوان استفاده کرد و با کنارزدن عباس‌قلی‌خان دست‌نشانده و تابع خان قراباغ، قدرت را قبضه کرد (Ölijev.F, 2007: 60; Quliyev,2013: 19). او با حکمرانی خود به این وضع آشفته نخجوان و رقابت درون‌خاندانی کنگرلو خاتمه داد.

اراکلی‌خان والی گرجستان در واکنش به این وضع نخجوان، حکمرانی کلبعلی‌خان را به رسمیت شناخت و در ضمن برای حمایت از او در مقابل تهاجم احتمالی خان قراباغ، قوایی را به نخجوان اعزام کرد؛ اما خان نخجوان به این نیروی به‌ظاهر امدادی گرجی نیز، اجازه مداخله در امور داخلی نخجوان را نداد (Quliyev,2013: 20). او با این اقدام، پیام روشنی به قدرت‌های محلی درگیر امور داخلی نخجوان مبنی بر پایان دوره مداخله و دست‌نشانده‌گی خاندان کنگرلو اعلام کرد. اگر اساس حکمرانی خاندان کنگرلو را حیدرقلی‌خان گذاشت، اما اوج اقتدار این خاندان در زمان کلبعلی‌خان کنگرلو بود. کلبعلی‌خان برای قوام و استقلال حکمرانی خود، از مداخله خوانینی چون قراباغ و گرجی، با استفاده از حربه و صلت سیاسی با خاندان‌های دنبلی خوی و قاجار ایروانی وارد مناسبات دوستانه شد (سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۵۰). او برای سلب بهانه‌های مداخله خان قراباغ در امور داخلی نخجوان، عباس‌قلی‌خان کنگرلو، مهره و تابع ابراهیم‌خان را که در شوشا پناهنده بود، با دادن برخی امتیازهای سیاسی نزد خود آورد (Ölijev.F, 2007: 71). همچنین با ارزیابی شرایط حاکم بر منطقه، از سیاست نیروی سوم و قدرت برتر خارج از مدار حوزه قفقاز نیز برای تأمین امنیت حکمرانی خود استفاده کرد. بنابراین در آستانه تشکیل دولت قاجار، استمرار حیات و بقای سیاسی خاندان کنگرلو، به توازن قوای خاندان‌های حکومتگر دنبلی خوی، جوانشیر قراباغی، قاجار ایروانی و باگراتونی گرجستان وابسته بود؛ زیرا اقدام به تصرف نخجوان از سوی هریک از بازیگران محلی فوق، به مخالفت و ایجاد ائتلاف علیه قوای مهاجم منتهی می‌شد.

۵. سیاست هم‌گرایی کلبعلی خان کنگرلو با آقامحمدخان قاجار

۱-۵. تهاجم قوای خان قراباغ به نخجوان

تعیین نخستین برقراری ارتباط آقامحمدخان قاجار با خاندان کنگرلو دشوار است؛ اما ظاهراً نامه خان قاجار به سال ۱۲۰۲ق. ۱۷۸۸م. با محتوای انتصاب مقصودبیگ کنگرلو به منصب ضابط ناحیه آزاد جیران الکای نخجوان، آغاز تماس آقامحمدخان قاجار با خاندان کنگرلو ثبت می‌شود (چولوخادزه، ۱۳۸۱: ۸۱/۱). فرامین دیگری از او به سال‌های مختلف، با عناوین انتصاب افرادی از خاندان کنگرلو به مناصب یوزباشی‌گری، ایل‌بیگی قبایل و تعیین مقام وزیر نخجوان وجود دارد که حاکی از اعمال نفوذ و حاکمیت آقامحمدخان است (همان: ۸۲/۱-۸۴). با وجود عزل و نصب افراد از سوی خان قاجار، حکمرانی الکای نخجوان با کلبعلی خان کنگرلو بود. تا پیش از ورود آقامحمدخان قاجار به ایالت آذربایجان به سال ۱۲۰۵ق. ۱۷۹۰م.، مراودات آن دو در قالب مکاتبات صورت می‌گرفت و التزام به فرمان‌برداری خان کنگرلو نیز شفاهی بود. لیکن کلبعلی خان با اطلاع از ورود خان قاجار در سال مذکور به آذربایجان، همچون دیگر خوانین محلی آذربایجان نزد آقامحمدخان رفت و فرمان‌برداری خود را با دادن گروگان و خراج ابراز کرد (ساروی، ۱۳۷۱: ۱۹۴؛ موسوی‌نامی، ۱۳۶۸: ۳۳۴؛ اشتهااردی، بی‌تا: ۷۳؛ افشار، ۱۳۴۵: ۲۶۰). کلبعلی خان فارغ از مؤلفه ترس، برای حفظ حکمرانی خود و ممانعت از تهاجم خاندان‌های متجاوز از سوی خان قراباغ، تن به فرمان‌برداری از خان قاجار داد.

اما به محض بازگشت قوای قاجار از آذربایجان به جانب صفحات جنوبی ایران (دنبلی، ۱۳۸۹: ۶۴؛ افشار، ۱۳۴۵: ۲۶۴)، خان قراباغ دست به تهاجم

نخجوان (۱۲۰۶ق. ۱۷۹۱م.) زد؛ زیرا ابراهیم خان جوانشیر حاکم قراباغ، با تمکین نکردن از خان قاجار در سال ۱۲۰۵ق. ۱۷۹۰م.، نخجوان را در معرض تهاجم و ویرانی قرار داد (باکیخانوف، ۱۳۸۳: ۲۰۹؛ اشتهااردی، بی‌تا: ۷۳؛ دنبلی، بی‌تا: ۸۸). متأسفانه منابع تاریخی، جریان و علل تهاجم خان قراباغ به نخجوان را روایت نکرده‌اند. میرزا یوسف قراباغی از تاریخ‌نگاران محلی قراباغ، علت تهاجم ابراهیم خان را با عبارت کلی، چون «در آن اوقات میان کلبعلی خان حاکم نخجوان به سببی، ناخوشی و کدورت به هم رسیده» را می‌آورد و می‌افزاید خان قراباغ با استفاده از قوای لزگی داغستان به تنبیه حاکم نخجوان مصمم شد (۱۳۹۰: ۱۷۶). خان قراباغ در قیاس با دیگر حکمرانان و خوانین منطقه، قدرت نظامی و مالی برتری داشت. به لحاظ نظامی، نیروی جنگی قبایل لزگی داغستان را از طریق وصلت سیاسی با حاکم لزگی به دست آورد که به‌عنوان بازوهای قدرتمند او در منطقه عمل می‌کرد (Osmanli belgelerinde Karabağ, 2009: 146).

به نظر می‌رسد خان قراباغ که همواره با اعمال نفوذ و قدرت نظامی، افراد مدنظر خود را از میان خاندان کنگرلو به حکمرانی نخجوان می‌گمارد و آنها نیز تابع و دست‌نشانده او محسوب می‌شدند، از حکمرانی کلبعلی خان و سیاست‌های مستقل او ناراضی بود. به نوشته میرزا جمال جوانشیر قراباغی، خوانین منطقه چون نخجوان که همواره در اطاعت ابراهیم خان بودند، «تمرد و تخلف را قادر نبودند» (۱۳۸۲: ۱۱۰). بنابراین پیش از ظهور آقامحمدخان قاجار و در فقدان حکومت مقتدر مرکزی، حکم و امر ابراهیم خان جوانشیر قراباغی در ولایت‌های هم‌جوار چون نخجوان، نافذ بود و عزل و نصب خوانین ولایت‌ها برحسب فرمان او رقم می‌خورد

(همان: ۱۰۱). با این حال، هروقت ضرورتی در کار بود با والی ولایت آوار و داغستان که رابطه خویشاوندی داشت، قوای ولایت داغستان و لزگی را به ولایت قراباغ دعوت می‌کرد و به هرجایی که لازم می‌دید قشون لزگی و قراباغ را اعزام و خان ولایت مدنظر را مجازات می‌کرد و تحت اطاعت خود در می‌آورد (همان: ۱۰۱-۱۰۲؛ رضاقلی بیگ، ۱۳۸۴: ۶۳). اگرچه خان قراباغ اسم پادشاهی را نداشت، اما دولت و جلالت او مانند پادشاهان ایران بود (جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۰۲).

اما حکمرانی کلبعلی خان این قاعده و رسم را بر هم زد؛ زیرا خان جدید نخجوان برخلاف دیگر حکمرانان محلی سابق چون عباس قلی خان کنگرلو، حاضر به تبعیت و اطاعت از خان قراباغ نبود. مضافاً برای ممانعت از مداخله قدرت‌های محلی، قطع نفوذ آنان و احیای حکمرانی خاندان کنگرلو، رو به سیاست تبعیت از قدرت برتر چون خان قاجار آورد؛ اما خان قراباغ نه تنها تن به اطاعت از آقامحمدخان قاجار نداد، ولایت نخجوان را در مقام تلافی این اقدام خان کنگرلو در سال ۱۲۰۶ ق. / ۱۷۹۱ م.، آماج تهاجم خود قرار داد. این تهاجم قوای قراباغی به همراه لزگی‌ها به غارت و نابودی نخجوان و روستاهای اطراف آن منتهی شد. کلبعلی خان با استقرار در داخل قلعه نخجوان، دست به مقاومت زد؛ در ضمن برای خلاصی از این وضع از حاکم ایروان استمداد نظامی خواست (قراباغی، ۱۳۹۰: ۱۷۶) و آقامحمدخان قاجار را با ارسال پیکی در جریان امر گذاشت (سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۳۷). خان قاجار نیز بلافاصله با ارسال چاپاری، حکام و خوانین آذربایجان را به سرداری حسین قلی خان دنبلی بیگلربیگی تبریز به دفع خان قراباغ امر کرد. خان دنبلی به اتفاق دیگر حکام

آذربایجان توانست با رفع محاصره نخجوان، قوای قراباغی را به هزیمت وادار کند (اشتهاردی، بی تا: ۷۳-۷۴؛ دنبلی، بی تا: ۸۸)؛ همچنین سلیمان خان قاجار سردار خود را برای نظم کلیه مهمان آذربایجان به تبریز اعزام کرد (افشار، ۱۳۴۵: ۲۷۱). اما روایت میرزا یوسف قراباغی برخلاف اشتهاردی، حکایت از آن دارد که خان قراباغ با مشاهده شکست قوای چریک لزگی، دست از تجاوز و محاصره قلعه برداشت و «با کلبعلی خان بنای سازش و دوستی گذاشت» (۱۳۹۰: ۱۷۶)؛ اما این گزارش او مبنی بر ایجاد «الفت و مودت» میان خوانین قراباغ و نخجوان واقعیت تاریخی ندارد (همان جا)؛ زیرا روابط خصمانه بین آن دو سال‌های متمادی جریان داشت که از جمله آن تهاجم و غارت روستاهای هم‌جوار قراباغ از سوی کلبعلی خان و همراهی او با قوای آقامحمدخان قاجار در حمله به قراباغ است (Osmanli arşiv, belgelerinde Nahçıvan, 2011: 101). همچنین باکیخانوف که به خاندان جوانشیر قراباغی دلبستگی درباری ندارد، در گزارش مختصری آورده است: «در این سال [۱۲۰۶ ق. / ۱۷۹۱ م.] عم‌خان آواری... به اعانت داماد خود ابراهیم خان قراباغی رفت، نخجوان را تصرف کرد و زود هزیمت یافت و به قراباغ بازگشت» (۱۳۸۳: ۲۰۹).

با وجود امداد قوای حکام محلی آذربایجان و ایستادگی کلبعلی خان کنگرلو در دفع این تهاجم، ولایت نخجوان در وضع دشواری قرار گرفت. او برای برون رفت از این وضع و سر و سامان دادن به اوضاع اهالی نخجوان و مقابله با تهاجم احتمالی دیگر قوای خان قراباغ، به ارائه گزارش از وضع موجود در راستای جلب کمک به آقامحمدخان قاجار اقدام کرد (سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام، بی تا: ۳۶-۳۸). آقامحمدخان که در این برهه تاریخی گرفتار

خان قاجار در فرمان دیگری به شعبان سال ۱۲۰۶ق. / ۱۷۹۱م. به کلبعلی خان، ضمن رضایت از مراتب خدمت گذاری و اخلاص شعاری خان نخجوان، از بابت وقوع خرابی و سختی اهالی نخجوان با او ابراز همبستگی کرد؛ همچنین در مقابل استدعای کلبعلی خان مبنی بر بنا و تعمیر قلعه نخجوان، وعده بازسازی قلعه را به سبب فصل زمستان به سال آتی موکول کرد و برای اطمینان خاطر او وعده داد در سال بعد «ارقام مطاعه به همگی حکام آذربایجان مرقوم خواهیم فرمود که عمله داده آن عالیجاه قلعه نخجوان را تعمیر و کما هو حقه مضبوط کرده باشند» (همان: ۳۸-۳۹). بنابراین برای اجابت تقاضای کلبعلی خان مبنی بر نیاز حدود ششصد نفر عمله جات برای تعمیر قلعه نخجوان، حواله و ارقامی به حکام ولایت آذربایجان صادر و مأموری نیز از جانب خود برای جمع آوری نیرو و پول به ولایات آذربایجان تعیین کرد تا مبالغ و نیروی عمله را برای تعمیر قلعه در اختیار کلبعلی خان قرار دهد (همان: ۳۶-۳۷).

آقامحمدخان صرفاً به صدور فرمان به حکام و امرای آذربایجان اکتفا نکرد، بلکه سلیمان خان قاجار سردار خود را در سال‌های ۱۲۰۷ق. / ۱۷۹۲ و ۱۲۰۸ق. / ۱۷۹۳م. به منظور انتظام امور آشفته آذربایجان به آن منطقه اعزام کرد (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۴۰-۲۴۲ و ۲۶۳؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۷۳۶۲/۹؛ افشار، ۱۳۴۵: ۲۷۱). کلبعلی خان کنگرلو نیز مجدداً مراتب فرمان برداری خود را از آقامحمدخان، با حضور نزد فرستاده سیاسی-نظامی خان قاجار در تبریز اعلام کرد (همان جا).

۲-۵. همکاری کلبعلی خان با آقامحمدخان قاجار

در عملیات نظامی قفقاز

آقامحمدخان پس از سرکوب بقایای خاندان زندیه و تثبیت حاکمیت خود بر ایران، برای احیای مرزهای

سرکوب بازماندگان خاندان زند در صفحات جنوبی ایران بود، در مقابل تقاضای خان کنگرلو فرامینی به حکام آذربایجان برای کمک به او صادر کرد. خان قاجار در ابتدا با صدور فرمانی در سال ۱۲۰۶ق. / ۱۷۹۱م. به حاکم نخجوان، او را با عنوان عمده‌الخوانین‌العظام کلبعلی خان کنگرلو خطاب کرد و ضمن ابراز اطلاع از «لوازم جان‌فشانی در دفع و رفع و مقاتله اشراک لکزیه و قراباغی» و «حقیقت خدمت گذاری و جان‌نثاری آن عالیجاه»، برای کاستن از حجم مشکلات او دستوراتی به بیگلربیگی تبریز و حاکم ایروان ارسال کرد (همان: ۳۷-۳۸). طبق فرمان خان قاجار، این دو حاکم موظف بودند در صورت وقوع «انقلاب غله و کمبود ذخیره در نخجوان» به قدر وسع و امکان، اهالی نخجوان را از بابت تأمین غله و ذخیره یاری کنند (همان جا).

در فرمان دیگری به سال ۱۲۰۶ق. / ۱۷۹۱م. به حسین‌قلی خان دنبلی بیگلربیگی تبریز دربارهٔ پریشانی ولایت نخجوان و تهیه غله و آذوقه آورده است: «چون درین اوقات به تقریب آشوب و انقلاب جماعت لکزیه و قراباغ تومان نخجوان خراب و از صدماتی که به عالیجاه رفیع جایگاه و اخلاص آگاه عمده‌الخوانین کلبعلی خان حاکم و اهالی آنجا رو داده، بی‌توان و تاب و از اینکه در شاهراه دولت جاوید مدت متحمل صدمات شده‌اند، مراعات جانب آنها را منظور نظر مرحمت انتساب دارید» (همان: ۳۹). به این گونه خان قاجار مساعدت لازم از باب تأمین غله و رفع احتیاج اهالی نخجوان را از بیگلربیگی تبریز خواستار شد و کوتاهی را در این امر جایز ندانست (همان: ۳۹-۴۰). همچنین آقامحمدخان قاجار در فرمان دیگری، مصطفی‌قلی خان حاکم قراداغ را به تهیه اسب و اسباب سواره‌نظام کنگرلو مکلف کرد (همان: ۳۸).

جغرافیای دوره صفویه و خاتمه‌دادن به اغتشاش و ناآرامی‌های قفقاز در سال ۱۲۰۹ق. / ۱۷۹۵م. دست به عملیات نظامی زد (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۶۵-۲۶۶؛ دنبلی، ۱۳۸۹: ۶۹؛ هدایت، ۱۳۸۰: ۷۳۷۴-۷۳۷۶). مهم‌ترین موانع حکمرانی خان قاجار در منطقه قفقاز، ابراهیم‌خان جوانشیر حاکم قراباغ و والی گرجستان بودند که برخلاف دیگر خوانین منطقه تن به اطاعت از او ندادند (دنبلی، ۱۳۸۹: ۶۹؛ جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۰۵). غارت و خرابی ولایت نخجوان در سال ۱۲۰۶ق. / ۱۷۹۲م. در غیاب او، یکی دیگر از علت‌های رویکرد خصمانه خان قاجار به ابراهیم‌خان جوانشیر بود. خان قراباغ برای مقابله با تهاجم آقامحمدخان، اقدام به ایجاد ائتلاف از قوای خوانین قفقاز چون طالش، شیروان، ایروان و تفلیس کرد (جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۰۵؛ قراباغی، ۱۳۹۰: ۱۷۹؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۷۲/۱؛ Mirzə Adigözəl bəy, 2006: 59).

در منابع تاریخ‌نگاری قاجار، به موضع کلبعلی‌خان کنگرلو در مقابل لشکرکشی نیروی قاجار و پیوستن به ائتلاف خوانین مذکور اشاره نشده است؛ در واقع این از ضعف‌های تاریخ‌نگاری ایران در این دوره است که برخلاف منابع روسی، کیفیت مناسبات را فی‌مابین خاندان‌های حکومتگر محلی قفقاز با دولت قاجاریه بررسی نمی‌کند و مطالب آنان در حد اشاره مختصر و بدون بررسی علل رویدادهای تاریخی است. رویکرد خان کنگرلو به عملیات نظامی آقامحمدخان در قفقاز، همان سیاست همراهی و دنباله‌روی از قدرت برتر برای حفظ حکومت خود بود. در ضمن وجود دشمن مشترک به نام خان قراباغ، در همراهی و مشارکت نظامی خان نخجوان نیز مؤثر بود. بنابراین کلبعلی‌خان کنگرلو در عملیات نظامی آقامحمدخان در تصرف قراباغ و گرجستان به سال ۱۲۰۹ق. / ۱۷۹۵م. شرکت داشت. انتقام‌گرفتن از

خان قراباغ به تلافی تهاجم و غارت نخجوان نیز دلیل دیگری شد. در این عملیات نظامی، خان نخجوان حتی فرماندهی بخشی از قوای ایران در تصرف ناحیه مسختی گرجستان را بر عهده داشت. او با مدیریت جنگی خود اجازه تعرض و غارت کلیساهای شهر نامبرده را نداد (Quliyev, 2013: 21). او در نامه خود به کنورینگ، نماینده تام‌الاختیار روس‌ها در تفلیس، به مشارکت خود در عملیات نظامی قوای ایران در قفقاز اذعان می‌کند و می‌نویسد: «من با جان و دل به آقامحمدشاه خدمت کرده‌ام و به خاطر کمک به اشغال بسیاری از مناطق گناهکار هستم» (AKAK, 1866: 677-678, v.I(doc.962)).

توفیق‌نداشتن آقامحمدخان در تسخیر شوشا، مقرر حکمرانی خاندان جوانشیر قراباغی، او را به طرح تخریب و نابودی پایگاه اقتصادی ابراهیم‌خان سوق داد و در موقع بازگشت به تهران، طی فرمانی ضمن اعطای رتبه سرداری آذربایجان به حسین‌قلی‌خان دنبلی، او را به اتفاق دیگر حکام و خوانین منطقه از جمله نخجوان، به عملی کردن این طرح خود مأمور کرد (اشتهدادی، بی‌تا: ۷۴-۷۵). کلبعلی‌خان کنگرلو در راستای اجرای فرمان حکومتی با قوای سواره‌نظام نخجوان، به اردوگاه نظامی بیگلربیگی تبریز پیوست. لیکن حسین‌قلی‌خان دنبلی به سبب رابطه خویشاوندی با خاندان جوانشیر، در اجرای فرمان خان قاجار کوتاهی کرد. این اقدام او به عزل از بیگلربیگی و زندانی شدن او در تهران منتهی شد (همان‌جا). در مقابل آقامحمدخان با صدور فرمانی کلبعلی‌خان کنگرلو را به انجام این طرح تحریک کرد. به گزارش والی ارزروم به مقامات عثمانی در سال ۱۲۱۱ق. / ۱۷۹۶م. «کلبعلی‌خان به دستور آقامحمدخان قاجار با کلی عساگر سواره‌نظام، قوای قراباغ از توابع حکمرانی خان قراباغ را نهب و غارت و مقدار زیادی

قاجار به ژنرال سیسیانوف وجود دارد که بیانگر سیاست او در قبال دول روس و ایران است. در این نامه خان نخجوان آورده است: «من آنها [خاندان حکومتگر قاجار] را به خوبی می‌شناسم، به آنها زیاد خدمت کردم؛ اما آنها در مقابل این، چشم‌هایم را درآوردند. اگر بدانم که قوای روسی در منطقه ماندگار و ترک نخواهد کرد، چنانچه پیشتر قوای گراف زبوف و عقب‌نشینی کرد و خانه و دیارمان را دشمنان ما نابود کردند، در آن صورت به روسیه خدمتگزار خواهم ماند» (AKAK, 1868: v.II (doc.1270), 633). این سند، سیاست روس‌گرایی کلبعلی خان کنگرلو و همکاری او با روس‌ها را اثبات می‌کند.

انگیزه گرایش او به روس‌ها جای تأمل است. ترس از سیاست قتل و غارت شدید آقامحمدخان و برخورد سخت با مخالفان، از نظر هدایت مورخ قاجاری، علت گرایش خوانین قفقاز به روس‌ها آمده است (۱۳۸۰: ۷/۹، ۷۴۰۷/۹). با این حال، حضور موقتی روس‌ها در منطقه قفقاز در سال ۱۲۱۰ ق. ۱۷۹۶ م. به دنبال مرگ ملکه روسیه، به عقب‌نشینی سریع از قفقاز منتهی شد و از این خبر «یأس کلی» در میان خوانین و حکام منطقه روی داد (جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۱۰؛ سپهر، ۱۳۷۷: ۸۳/۱).

این حوادث سریع، دوباره توازن قوا را در قفقاز دگرگون و صحنه را برای ورود قوای ایران مهیا کرد. خوانین منطقه که برای حفظ و بقای حیات سیاسی حکمرانی‌شان در مقابل ایران به دولت روسیه دلخوش بودند، با مشاهده خروج سریع روس‌ها از قفقاز، دچار بهت و سردرگمی شدند و تدابیرشان نقش بر آب شد (عزیزنژاد و دیگران، ۱۳۹۴-۱۳۹۵: ۱۹۱). بنابراین نه تنها نفعی از حضور روس‌ها ندیدند، «هم سبب زیادتی عداوت آقامحمدشاه» را نیز به جان خریدند (جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۱۰). همچنین

از اموال و اسرا اخذ و مقداری را هم به شاه ایران ارسال کرد» (Osmanli arşiv belgelerinde Nahçivan, 2011: 92-93; belgeleri, 1992: c.I(nr.7093), 169).

۶. سیاست واگرایی کلبعلی خان در قبال آقامحمدخان قاجار

سیاست تبعیت و دنباله‌روی کلبعلی خان کنگرلو از حکومت قاجاری ایران، دوام زیادی نداشت؛ زیرا به محض ورود روس‌ها به منطقه قفقاز، از همراهی با سیاست حکومت مرکزی ایران دست کشید و به دولت روس نزدیک شد. در سال ۱۲۰۹ ق. ۱۷۹۵ م. روس‌ها در واکنش به عملیات نظامی قوای ایران در منطقه قفقاز و غارت گرجستان، دست به اقدام متقابل نظامی زدند و برای حمایت از گرجی‌ها و اعاده حیثیت و اعتبارشان وارد قفقاز شدند (سپهر، ۱۳۷۷: ۸۲/۱؛ جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۰۷-۱۰۸). خوانین قدرتمندی چون ابراهیم خان جوانشیر قراباغی برای حفظ حکمرانی خود و مصون ماندن از تهاجم احتمالی قوای ایران، به روس‌ها متمایل شدند (جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۰۸). مواضع کلبعلی خان کنگرلو در قبال تهاجم روس‌ها در منابع تاریخی ایران نیامده است؛ اما منابع تاریخ‌نگاری محلی قراباغ از گرایش خان نخجوان به دولت روسیه سخن گفته‌اند. به گزارش قراباغ‌نامه‌ها، خان نخجوان با اطلاع از گرایش خان قراباغ به دولت روسیه، به تأسی از الگوی سیاست ابراهیم خان جوانشیر با اعزام ایلچی به نزد ژنرال زبوف روسی، فرمان‌برداری خود را از حکومت روسیه اعلام کرد (جوانشیر قراباغی، ۱۳۸۲: ۱۰۸؛ قراباغی، ۱۳۹۰: ۱۸۶؛ رضاقلی بیگ، ۱۳۸۴: ۷۰؛ Mirzə Adigözəl bəy, 2006: 64).

در اسناد روسی (۱۲۱۸ ق. ۱۸۰۳ م.) نامه‌ای از کلبعلی خان کنگرلو در دوره حکمرانی فتح‌علی‌شاه

ماهیت واقعی رفتار سیاسی و اطاعت ظاهری برخی خوانین چون کلبعلی خان کنگرلو برای دولت ایران مسجل شد.

دشمنی ابراهیم خان جوانشیر و نافرمانی او از آقامحمدشاه مشخص بود؛ اما حضور موقتی روس‌ها، عیار و اخلاص وفاداری خوانینی چون کلبعلی خان را نمایان کرد. بنابراین شاه ایران پیش از تهاجم دوم خود به قفقاز، تیبیه و مجازات خوانینی چون کلبعلی خان را مخفی نگه داشت تا با این کار هم از حجم مشکلات فراروی خود در لشکرکشی قفقاز بکاهد و هم از شورش احتمالی او و پیوستن به ابراهیم خان جوانشیر، سردسته خوانین یاغی منطقه قفقاز، ممانعت به عمل آورد. از این رو در سال ۱۲۱۱ق. / ۱۷۹۷م. برای دفع همیشگی فتنه خان قراباغ (هدایت، ۱۳۸۰: ۷/۴۱۴)، فرامینی به حکام ممالک آذربایجان، دال بر اینکه با «استعداد تمام در رکاب حاضر شوند» ارسال کرد (افشار، ۱۳۴۵: ۲۸۲). در ضمن شاه ایران برای تهیه قوا و حمله به قراباغ، در همان سال فرمانی با موضوع انتصاب شماوان بیگ به منصب کلانتر ارمنی‌های ناحیه آزادجیران به کلبعلی خان کنگرلو صادر و به خان نخجوان نیز حکم کرد که کلانتر مذکور باید به همراه تفنگچیان ارمنی خود در منطقه قفقاز به اردوگاه او بپیوندد (چولوخادزه، ۱۳۸۱: ۸۳).

با این حال، همکاری و مکاتبه مخفی کلبعلی خان با روس‌ها از نظر خان قاجار به دور نماند. این خیانت به گسست ارتباط آن دو منجر شد. بنابراین آقامحمدشاه با ورود به اردبیل (۱۲۱۱ق. / ۱۷۹۷م.) خان نخجوان را به حضور فراخواند. فرمان او برای کلبعلی خان غیرمنتظره و غافلگیرکننده بود، پس از مدتی تعلل، با اعضای خانواده و هدایای ذی‌قیمت به اردبیل رفت. شاه او را به جرم خیانت و همکاری با

روس‌ها متهم کرد و چشم‌هایش را درآورد و از حکمرانی ولایت نخجوان عزل و در تهران زندانی کرد (Shopen, 1852: 164-165; Russia and the Armenians of Transcaucasia, 1998: 49).

اما بوتکف مورخ روسی، این مسئله را از زوایه دیگری بررسی کرده است. به نوشته او، آقامحمدشاه پس از مسجل شدن خیانت خوانین قفقاز و همکاری آنان با روس‌ها، برای حل همیشگی معضل خوانین و ایلات یاغی قفقاز به سبک شاه‌عباس اول صفوی، تصمیم به کوچ و جابه‌جایی اجباری ایلات و عشایر از منطقه گرفت. بنابراین برای تحقق این طرح، قوایی را به منظور تخریب، غارت و مهاجرت اجباری ایلات به نخجوان اعزام کرد. کلبعلی خان برای لغو این حکم آقامحمدشاه، شخصاً به اردبیل آمد؛ اما غافل از اطلاع شاه از خیانت او، خود نخستین قربانی خشم آقامحمدشاه قرار گرفت (Butkov, 1869: v.II, 427-428). علاوه بر خیانت محرز کلبعلی خان کنگرلو در همکاری پنهانی با روس‌ها، عامل دیگر در سلب اعتماد آقامحمدخان به خان نخجوان، ارسال گروگان نامعتبر است؛ زیرا کلبعلی خان کنگرلو در مقابل درخواست گروگان معتبر از بابت تضمین وفاداری به سال ۱۲۰۵ق. / ۱۷۹۱م.، عباس‌قلی خان کنگرلو را به حکومت قاجار تحویل داد. او برای رفع همیشگی از فتنه احتمالی، عباس‌قلی خان که یکی از مخالفان و رقبای درون‌خاندانی خود بود، به نشانه گرو به نزد آقامحمدخان فرستاد. خان نخجوان با این اقدام خود، از یک سو تبعیت خود را از حکومت قاجاری اعلام کرد و از سوی دیگر، عباس‌قلی خان که همواره یک تهدید بالقوه برای حکمرانی او تلقی می‌شد، از محدوده قلمرو نخجوان دور کرد (Əliyev.F, 2007: 73). اما آقامحمدخان با پی‌بردن به اصل قضیه، اختلاف و رقابت او با عم‌زاده خود،

عباس‌قلی خان کنگرلو و بی‌اعتباربودن گروگان او، اعتمادش به خان نخجوان را از دست داد و انتقام از او را به زمان مناسبی موکول کرد (Ibid).

نتیجه

خاندان کنگرلو از خاندان‌های حکومتگر محلی ولایت نخجوان بود. رقابت و نزاع درون خاندانی، چالش اصلی این خاندان به شمار می‌آمد. این امر زمینه را برای تهاجم و مداخله قدرت‌های محلی، به ویژه خان قراباغ فراهم کرد. این روند تا قبل از حکمرانی کلبعلی خان کنگرلو تداوم داشت. او برای رفع مشکل حکمرانی خاندان کنگرلو، به سیاست‌های مختلف از قبیل وصلت سیاسی با حکام محلی، رعایت توازن قوا و تبعیت از قدرت برتر منطقه‌ای رو آورد. سیاست وصلت و ائتلاف با حکام محلی، پایداری حکمرانی کلبعلی خان را از تهاجم نیروهای قدرتمند منطقه تضمین نمی‌کرد. پیدایش قدرت جدید به نام آقامحمدخان قاجار در ایران، فرصت‌ها و چالش‌هایی فراروی حکمرانی کلبعلی خان کنگرلو قرار داد. مناسبات خان نخجوان در برخورد با این قدرت نوپا، از دو بعد سیاست هم‌گرایی تا واگرایی تأمل شدنی است. حفظ حکمرانی خاندان کنگرلو از تعرض قدرت‌های برتر محلی و وجود دشمن مشترک، از عوامل اصلی سیاست هم‌گرایی خان نخجوان با حکومت مرکزی ایران بود. ترس و هراس از آقامحمدخان در سیاست هم‌گرایی او نیز تأثیر داشت. او تبعیت از قدرت برتر را در پیش گرفت و با ارسال باج و گروگان، وفاداری خود را به آقامحمدخان اعلام کرد. در راستای سیاست مقابله با دشمن مشترک، حمایت آقامحمدخان قاجار از کلبعلی خان کنگرلو در مسئله تهاجم قوای خان قراباغ به نخجوان، با ارسال کمک‌های مالی و نظامی نمود یافت. شاهد

دیگر سیاست هم‌گرایی خان نخجوان، مشارکت قوای نظامی کنگرلو در عملیات نظامی آقامحمدخان علیه خوانین قراباغ و گرجستان است. با ورود قدرت برتر جدید به نام روس‌ها به منطقه قفقاز، سیاست هم‌گرایی خان نخجوان دستخوش تغییر شد. کلبعلی خان با شناخت کامل از ماهیت اهداف و رفتارهای سیاسی شاه قاجار و شدت خشونت در برخورد با خوانین قراباغ و گرجستان، از سیاست همراهی با حکومت مرکزی ایران عدول کرد. او برای تضمین و حفظ حکمرانی خود از سیاست حذف و ادغام حکومت ایران، به روس‌ها متمایل شد؛ لیکن حضور موقتی روس‌ها در منطقه، از یک سو مانع از تحقق سیاست کلبعلی خان شد و از سوی دیگر وفاداری نداشتن او را نسبت به حکومت ایران آشکار کرد. اتخاذ سیاست واگرایی خان نخجوان، به شدت عمل شاه قاجار، عزل از حکمرانی نخجوان و زندانی شدن او منجر شد.

منابع

۱. اشتهااردی، محمدحسن بن عبدالکریم (بی‌تا)، تذکره‌الدنابله، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۸۳۴.
۲. افشار، میرزا رشید (۱۳۴۵)، تاریخ افشار، تصحیح محمود رامیان و پرویز شهریار افشار، تبریز: شفق.
۳. باکیخانوف، عباسقلی آقا (۱۳۸۳)، گلستان ارم، تهران: ققنوس.
۴. تاریخ قزلباشان (۱۳۶۱)، تصحیح میر هاشم محدث، تهران: بهنام.
۵. تذکره‌الملوک (۱۳۳۴)، تصحیح مینورسکی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: زوار.
۶. ترکمان، اسکندریگ منشی (۱۳۸۲)، تاریخ

- عالم‌آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۷. جوانشیر قراباغی، میرزا جمال (۱۳۸۲)، تاریخ قراباغ، تصحیح حسین احمدی، تهران: وزارت امور خارجه.
۸. چولوخادزه، الکساندر (۱۳۸۱)، فهرست اسناد آرشیوهای گرجستان پیرامون تاریخ ایران، تهران: وزارت امور خارجه.
۹. الحسینی قمی، قاضی احمد (۱۳۸۳)، خلاصه‌التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.
۱۰. الحسینی، خورشاه بن قباد (۱۳۷۹)، تاریخ ایلچی نظام‌شاه، تصحیح محمدرضا نصیری و کوئیچی هانهدا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۱۱. حقایق‌نگار خورموجی، میرزا جعفرخان (۱۳۸۰)، نزهت‌الخبار، تصحیح سیدعلی آل‌داود، تهران: مجلس شورای اسلامی.
۱۲. دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۵۰)، تجربه‌الاحرار و تسلیه‌الابرار، تصحیح حسن قاضی طباطبائی، تبریز: مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
۱۳. همو، (۱۳۸۹)، مآثرسلطانیه، تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: روزنامه ایران.
۱۴. همو (بی‌تا)، تاریخ دنبلی، نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره میکروفیلم ۷۵۶۸.
۱۵. رضاقلی بیگ (۱۳۸۴)، حکومت پناه‌خان و ابراهیم‌خان در ولایت قراباغ، تصحیح حسین احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
۱۶. ساروی، محمد فتح‌الله (۱۳۷۱)، تاریخ محمدی، تصحیح غلامرضا طباطبایی‌مجدد، تهران: امیرکبیر.
۱۷. سپهر، محمدتقی لسان‌الملک (۱۳۷۷)،
- ناسخ‌التواریخ (تاریخ قاجاریه)، تصحیح جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
۱۸. سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام (بی‌تا)، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۴۴۶۹۵.
۱۹. سومر، فاروق (۱۳۷۱)، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ترجمه احسان اشراقی و محمدتقی امامی خویی، تهران: گستره.
۲۰. عزیزنژاد، محمد (۱۳۹۵)، مناسبات خان‌های ایروان با حکومت‌های ایران، عثمانی، روسیه و گرجستان از پایان دولت نادرشاه افشار تا عهدنامه ترکمانچای (۱۱۶۰-۱۲۴۳ق/۱۷۴۷-۱۸۲۸م)، رساله دکتری، دانشگاه تبریز.
۲۱. عزیزنژاد، محمد و رضا دهقانی (۱۳۹۴-۱۳۹۵)، «نقش و مواضع محمدخان قاجار ایروانی در نخستین جنگ‌های ایران و روس»، مجله تاریخ ایران، شماره ۱۹ (۷۷/۵).
۲۲. قراباغی، میرزا یوسف (۱۳۹۰)، تاریخ صافی، تصحیح حسین احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
۲۳. محمدیوسف (۱۳۱۷)، ذیل تاریخ عالم‌آرای عباسی، تصحیح سهیلی خوانساری، تهران: چاپخانه اسلامی.
۲۴. موسوی نامی اصفهانی، میرزا محمدصادق (۱۳۶۸)، تاریخ گیتی‌گشا، تصحیح سعید نفیسی، تهران: اقبال.
۲۵. موسوی، میر صمد (۱۳۹۳)، بررسی مواضع و مناسبات، خان‌نشین‌های قراباغ، ایروان و نخجوان در قبال سیاست دولت‌های عثمانی، روسیه و ایران، رساله دکتری، دانشگاه پیام نور، تهران.
۲۶. نصیری اردوبادی، میرزا علی‌نقی (۱۳۷۱)، القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه، تصحیح

record (1998), translate by George Bournoutian, vol.II, Mazda Publishers.

42. Shopen, I(1852), Istoricheskiy pamyatnik sostoyaniya armyanskoy oblasti v epokhu yeyo soyedineniya k Rossiyskoy imperii, Sankt Peterburg.

43. Umudoğlu, Vidadi(2004), Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübariz (1801-1828), Baki.

یوسف رحیم‌لو، مشهد: دانشگاه فردوسی.

۲۷. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰)، روضه‌الصفای

ناصری، جلد نهم، تصحیح جمشید کیان‌فر، تهران: اساطیر.

28. Berzhe,A.(1866-1868), Akty sabranie Kavkazkoih Arkheograficheskoih Komissieih (AKAK), Vol.I,II, Tbilisi.

29. Butkov,P(1869),Materialy dlia novoi istorii kavkaza (1722-1803) ,v.II, SanktPetersburg.

30. Əliyev, Fuad və Mirabdulla Əliyev (2007), Naxçıvan Xanlığı, Baki: Şərq-Qərb.

31. Hacıyev, İsmayil (2009), Naxçıvan Xanlığı, Naxçıvan.

32. Mirzə Adigözəl bəy(2006), Qarabağnamələr, tərib eden Akif Fərzəliyev, Baki:Şərq-qərb.

33. Naxçıvan Sancağının müfəssəl dəftəri (2001), araşdırma, qeyd və şərhlərin müəlifli: Hüsəməddin Məmmədov, Tecümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov, Baki: Elm.

34. Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan, (2011), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu 117, İstanbul.

35. Osmanlı belgelerinde Karabağ, (2009), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul.

36. Osmanlı devleti ilə Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlərə Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914) (1992), c.I,Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.

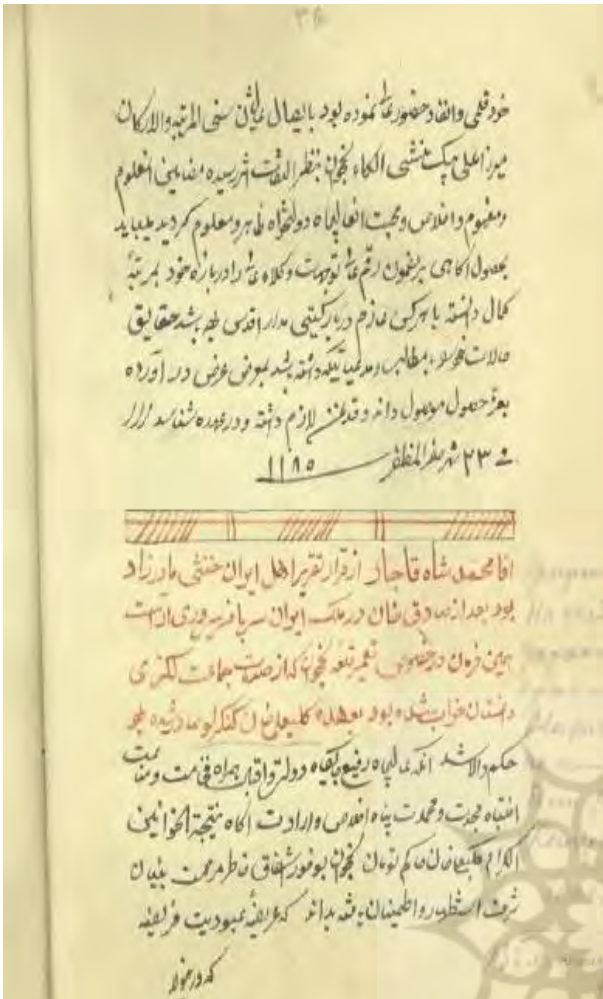
37. Osmanlı devleti ilə Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlərə Dair Arşiv Belgeleri(1575-1918) (1993), c.II,Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.

38. Piriyev, Vaqif (2006), Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Baki: Müəllim nəşriyyatı.

39. Qarayevev, Elçin (2010), İrəvan Xanlığı(1747-1828), Baki: Avropa nəşriyyatı.

40. Quliyev, Musa (2013), Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri, Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat.

41. Russia and the Armenians of Transcaucasia,1797-1889, a documentary

۲. فرمان آقامحمدخان قاجار به کلبعلی خان کنگرلو درباره تعمیر قلعه نخجوان (مجموعه نسخ خطی چاپ‌نشده سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام)

۱. گزارش یوسف پاشا والی ارزروم از تهجم کلبعلی خان نخجوانی به روستاهای قراغاب به فرمان آقامحمدخان قاجار (Osmanli arşiv belgelerinde Nahçıvan)

۴. فرمان آقامحمدخان قاجار دربارهٔ پریشانی ولایت نخجوان به حسین قلی خان بیگلریگی تبریز (مجموعهٔ نسخ خطی چاپ‌نشدهٔ سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام)

۳. فرمان آقامحمدخان قاجار به کلبعلی خان کنگرلو (مجموعهٔ نسخ خطی چاپ‌نشدهٔ سواد و فرامین سلاطین و امرا و حکام)

پژشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی